

GELOOF IN HOGERE MACHTEN IN 'VOLKSDIERGENEESKUNDE' (1966) DOOR JAAK WOUTERS

Jan Bouckaert

Samenvatting

Het werk 'Volksdiergeneeskunde' door dierenarts Jaak Wouters in eigen beheer gepubliceerd (Wetteren, 1966) bevat een rijke schat aan gegevens over de manieren waarop onze voorouders dierenziekten probeerden te behandelen of te voorkomen. Naast het gebruik van plantgeneesmiddelen ging het hem daarbij om elementen uit het christelijk geloof, gemengd met volksgehoof, heidense rituelen en overlevering. De inhoud omvat tal van unieke gegevens door de auteur grotendeels zelf verzameld 'in the field'. In deze bijdrage schenken we vooral aandacht aan het geloof in hogere machten, goedwillige en kwaadwillige, in de volksdiergeneeskunde zoals die door Wouters verzameld, genoteerd en geïnterpreteerd werden.

60

Inleiding

In 1966 gaf Dr. Jaak Wouters (1896 - 1981) in Wetteren in eigen beheer een uniek werkje uit over volksdiergeneeskunde zoals die tot na de WO II nog bestond op het Vlaamse en Brabantse platteland (afb. 1). Het boek bevat tal van unieke gegevens door de auteur zelf verzameld 'in the field'. Wouters steunt voor zijn bevindingen op eigen ervaringen uit de Brabantse regio (Steenhuffel - Londerzeel) vanwaar hij afkomstig was en uit de streek rond Wetteren in Oost-Vlaanderen, waar hij woonde en werkte. Ook luisterde hij naar de verhalen van landbouwers en (oudere) dierenartsen uit deze streken en enkele van zijn collega's uit West-Vlaanderen en Limburg. Dit alles is waardevol om voor het nageslacht te bewaren, niet in het minst omdat het belang van de landbouw in honderd jaar sterk afgenomen is. In 1860 vertegenwoordigde deze 80% van de economische bedrijvigheid in Wetteren en in 1960 nog slechts 8%!

Een presentatie en ontleding van de belangrijkste aspecten van dit werk met vooral aandacht voor de specifiek diergeneeskundige aspecten ervan werd door ons reeds eerder gepubliceerd (Bouckaert, 2014; Bouckaert en Devriese, 2014). Alfons De Cock (1891) benadrukt in zijn 'Volksgeneeskunde in Vlaanderen' het grote belang dat het geloof in bovennatuurlijke krachten in

verband met ziekte bij de volksmassa in zijn tijd (eind 19de eeuw) nog had. 'Thans, zoals voorheen schrijft de menigte nog aan onze kwalen vier voorname oorzaken toe: Gods toorn, een boze geest in 't lichaam, de kwade hand en de wormen' (over die 'wormen' verder meer). In deze bijdrage willen we vooral aandacht schenken aan het geloof in hogere machten in verband met dieren en hun ziekten aan de hand van voorbeelden daarvan door Wouters genoteerd. Enkele bijkomende gegevens zijn afkomstig uit het familiearchief van de Waregemse dierenartsenfamilie Bouckaert.

Afb. 1. 'Volksdiergeneeskunde' (1966).

Categorieën

Wouters gaf zes categorieën aan waarin volksdiergeneeskunde kan ingedeeld worden. Ze gelden even goed voor de volksgeneeskunde van de mens.

(1) Het *instinct* of onbewust doeltreffend handelen (vb. likken van wonden door honden).

(2) De *ervaring*, die we nu empirie of *empirisme* noemen.

(3) Het *animisme* waarin alle dingen bezielde zijn met goede en/of kwade geesten.

(4) Het geloof in *signatura* of *analogie* met plantaardige, dierlijke en zelfs minerale producten.

(5) Het geloof in de *sympathie* (mens, dier en plant kunnen aantrekkingskracht op elkaar uitoefenen).

(6) De magie of toverkunst (witte magie: genezend; zwarte magie ziekmakend of onheil brengend).

Daarnaast bestonden er nog enkele minder algemeen voorkomende praktijken uitgeoefend door kwakzalvers. Die pretendeerden ziekten bij mens en dier ook door nijpen, wrijven of blazen te kunnen verwijderen. Bepaalde beoefenaars van deze kunsten genoten een zeer grote faam, zoals *Drieske de Nijper* uit St.Gillis-Waas, *Battist de Wrijver* uit Lede en *Suske de Blazer* uit Kontich. De optredens van deze kwakzalvers gingen niet zelden gepaard met een ware volkstoeloop.

De twee belangrijkste peilers waarop volksdiergeneeskunde uiteindelijk steunt zijn het gebruik van natuurlijke middelen en het aanroepen van goede of het weren van kwaadwillige bovennatuurlijke machten. Bij dit laatste speelt het geloof in de bemiddelende rol van de heiligen een belangrijke rol. Veel oude geneespraktijken steunen mede op het geloof in hogere machten, goede krachten die door kwade worden tegengewerkt, de eeuwige strijd tussen goed en kwaad. Men vindt dit terug in alle culturen en volkeren doorheen de menselijke geschiedenis. Kwade hand, toverij, hekserij en duivels werden afgewend door bezwering, aflezing of overlezing, zegening, wijding, offergaven, bedevaarten, ommegangen, processies, enz. Vooral vanwege gebrek aan kennis van de oorzaken van ziekten en onheil grepen de mensen naar hogere machten.

Diergeneesheiligen

Na de kerstening bad men tot God en zijn heiligen. Wouters behandelt ze in zijn hoofdstuk III 'Helpers in Nood'. Het zijn de zogenaamde genees- en beschermheiligen (diergeneesheiligen) die voor mens en dier aangeroepen werden bij ziekte en tegenspoed, of ter voorkoming ervan.

Sommige onder hen waren all round. Vooral Onze Lieve Vrouw (O.L.V.) was in dat geval. Men bad tot O.L.V. 'van Troost' of 'ter Nood Gods' bij allerhande rampspoed of O.L.V. 'van Bijstand' bij onvruchtbaarheid van mens en dier (Heist op de Berg). De meeste 'gewone' heiligen waren min of meer gespecialiseerd. De aanroeping van een bepaalde heilige voor een bepaalde aandoening kon gebaseerd zijn op zeer diverse grondbeginselen.

Gelijkenis van de naam van de ziekte of aandoening met de naam van de heilige: bv. Cornelius (Fr. corne: hoorn) beschermer van het hoornvee; Lambertus tegen verlamming.

Gelijkenis van de naam met de plaats van verering: in de gemeente Zulte tegen zilte of nat eczeem, in Mullem tegen mond- en klauwzeer (de 'muilplaag'), in Scheldewindeke (in het dialect Windeke) tegen windeieren!

Feit uit levensloop: doodsoorzaak, marteling of mirakel tijdens leven of na de dood van een heilige. Zo was er de H. Catharina van Alexandrië (gemarteld op een wagenwiel) tegen katrienewielen (huidschimmel) of andere ronde huidletsels, Laurentius (op rooster verbrand) tegen stekende huidaandoeningen of 'brand' en brandwonden, Elooi (edelsmid bij koning Dagobert, hakte bij een duivels paard een voet af om die te beslaan en zette er hem terug aan!), patroon van smeden en hoefsmeden, Veerle (dode gans tot leven gewekt) beschermster van pluimvee, Antonius Kluizenaar (met varken als verpersoonlijking van duivelse wellust), beschermer van de varkens, Dymphna (onthoofd) tegen geestesziekten (bv. in Geel), Hubertus (hield razende wolf tegen) beschermer tegen hondsdolheid (razernij).

Bij onbekende pathologie of wanneer de juiste heilige niet gekend was kon men terecht in de Diestse Allerheiligenkapel of in de Grote Kerk te Dendermonde bij de *Onbekende Santen*.

Het offeren van dieren werd vervangen door het offeren van afbeeldingen ervan in metaal of bijenwas: de zogenaamde *ex-voto's*.

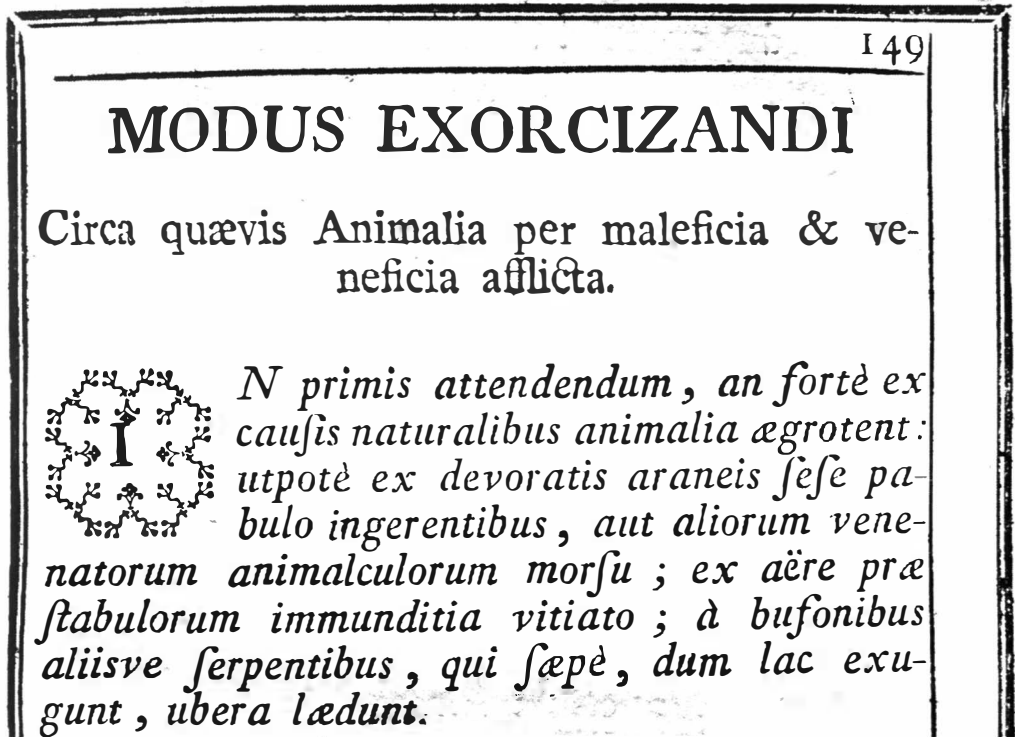
Voorchristelijke tradities

De Romeinse en de Keltische jaarcyclus vormen een voortzetting van *heidense godenverering* of gebruiken in verband daarmee die bleven doorleven na de kerstening van onze gewesten. Het Kerkelijk Jaar volgt de Keltische en Romeinse kalender met aangepaste feestdagen: bv. Kerstmis was het feest van het licht bij de Kelten of van de zon bij Romeinen (Sol Invictus, de onoverwinnelijke zon). De meimaand of bloemenmaand (gewijd aan godin Flora) werd de Mariamaand. O.L.V. Hemelvaart op 15 Augustus was het feest van de Keltische oogstgodin. De geneeskrachtige plant Sint Janskruid bloeit rond 21 juni, feest van Sint Jan.

Baden in een heilige bron, drinken van of zegenen met *gewijd* water zijn praktijken die teruggaan op het oeroude geloof in de helende en zuiverende kracht van water. Heilige plaatsen, welke reeds in de Oudheid bestonden werden christelijke *Bedevaartsoorden*. De basilieken van Scherpenheuvel en van Halle werden gebouwd op plaatsen waar in de voorchristelijke tijd een heilige eik stond. Een eigenaardig geval was de 'Kattekapel' in Gyverinkhove (Alveringem) waar gebeden werd tegen kattenziekte.

Witte magie

Toverspreuken, bezweringformules en belezingen werden veelvuldig gebruikt door genezers van mens en dier zoals onder meer blijkt uit een manuscript in familiebezit (Bouckaert, 2005).

Afb. 2. Kerkelijke uitdrijvingswijze voor dieren getroffen door betovering en vergiftiging, natuurlijke oorzaken van ziekte (*ex causis naturalibus*): spinnen (*araneum*), bijtwenden van wilde dieren, 'onreinheden' uit de lucht, padden (*bufo*) en andere serpentes die dikwijls melk en uiers aantasten. Reproductie van het beginblad van een uitdrijvingsprocedure uit een Gentse druk van een *Liber manualis sacerdotum* uit 1768, een handboek ten behoeve van de geestelijkheid. De teksten waren wijd verspreid in kerkelijke kringen. Een gespecialiseerd werk, het *Manuale exorcismorum* van Maximiliaan van Eynatten (Antwerpen, 1619) werd tot bij het begin van de 18de eeuw driemaal herdrukt.

Ook traden sommige priesters en paters als *duivelbezweerders* op om de *kwade hand* op te heffen in *behekste stallen of weiden* met sterfte, vrucht afwerpen, geen melk geven (afb. 2). De paters Augustijnen in Gent stonden bekend als *Beestepaters*. Men kocht er gewijde broodjes om aan de dieren te voederen. Bij de paters in Lier kon men gewijde rozenblaadjes bekomen om in veevoeder te mengen. Als *bezweringformules* werden het Johannes evangelie, het gebed tot Sint Antonius of het gebed van Keizer Karel gebruikt (Bouckaert, 2005). Ook sommige leken bezaten die gave of geheime kennis. De ceremonie van het *belezen* of *overlezen* was aan duidelijke regels gebonden en kon slechts van man op vrouw (of omgekeerd) of van vader op oudste zoon overgedragen worden. De aflezer of overlezer moest alleen bij het vee in de stal gelaten worden; hij mocht onderweg van huis naar de betoverde

of behekste stal geen woord spreken; er mocht nadien geen woord uitgesproken worden en de aflezer mocht niets aanrekenen (iets in zijn handen stoppen mocht wel...).

Behekste of *betoverde* stallen (sterfte van het vee, vroegtijdig afwerpen van de vrucht) konden door paters van de *kwade hand* verlost worden. Ook probeerde men het onheil af wenden door het schilderen van een kruis op de staldeur of ze te versperren met gekruiste bezems (afb. 3). Sommige *behekste* of *vervloekte* plekken in weiden (*lieux maudits*) bleken plaatsen waar een dier gestorven aan miltvuur begraven was. De door sporenvorming lang overlevende bacterie kon daar grazende runderen jaren later nog dodelijk infecteren. Dat was hier de oorzaak van de zogenaamde *beheksing*.

Beschermende *amuletten* werden vervangen door *medailles* van heiligen. Pijn of ziekte werd overgedragen via kledingstukken of voorwerpen naar het heiligenbeeld of naar een boom, toegewijd aan een heilige. Dit was een toepassing van het *sympathische* principe.

Afb. 3. Staldeuren met geschilderde kruisen bij een boerderijtje in de Brandemanstraat in Laarne naast Wetteren. Ook de gekruiste bezems waren bedoeld om hekserij af te weren. Uit 'Volksdiergeneeskunde' (ongedateerde foto, vermoedelijk genomen door Herman Wouters).

Bijzondere gevallen

Een cruciaal moment was de verlossing. Vooral bij runderen kwamen moeilijke kalvingen voor met levensgevaar voor koe en kalf. Na de bevalling werd damp of rook van een pijp in de neusgaten of de mond geblazen om *boze geesten* te verdrijven. Of een scheut azijn werd in de muil gegoten om de *levensgeesten* op te weken

Bij *besmettelijke ziekten* in het algemeen plaatste men ook een geitenbok in de stal. Door zijn geur zou hij de kwade geesten die de ziekten veroorzaakten verdrijven. Ook werden preventief prooivogels, zoals sperwers, uilen, valken of buizerds aan de staldeur genageld als verweermiddel tegen de ziekten. Reeds vanaf het einde van de 18de eeuw wist men echter dat het belangrijk was om de stallen goed te reinigen en besmette dieren en boerderijen te isoleren, maar toch bleven die oude gebruiken verder bestaan tot in de 20ste eeuw.

Aan het einde van het kapittel over runderziekten geeft Wouters een goed uitgewerkte en interessante beschrijving van het wijd verspreide geloof in de zogenaamde '*wolf*' of '*worm in de staart*'. Die '*worm*' werd als verklaring gegeven van vooral chronische ziekten waarbij niet enkel runderen maar ook allerhande andere dieren wegwijnen. Men meende dat men dieren van de '*worm*' kon verlossen door een stukje staart af te knippen. Bij honden en katten met '*de worm*' veronderstelde men dat die onder de tong zat en kon '*afgepeld*' worden. Hierbij dacht men niet aan infestaties door spoelwormen of andere wormparasieten, maar eerder aan een geheimzinnige kwade substantie, zoals ook in de gezegden '*de knagende worm van het geweten*' en '*in cauda venenum*' (het venijn zit in de staart).

De oorzaak kon natuurlijk ook van meer algemene aard zijn. Om hekserij of kwade hand af te wenden werd een palmtakje aan de zoldering van de stal bevestigd of een Sint Benedictus medaille of versleten hoefijzer aan de balk boven de koe gehangen. Een '*paasnagel*' van de Paaskaars werd onder de voederkrib of onder de dorpel van de koestal gelegd. De Paaskaars is een grote, onder andere met '*nagels*' (wierookkorrels) versierde kaars in de kerk brandend bij vieringen in de Paastijd.

Ook bij heel specifieke geneespraktijken die op zich zelf niets met religie te maken hebben, mengden zich geloofselementen. Met behulp van een rode zijden draad rondom het lijf gebonden kon men pijn en koorts bij mens en dier '*afbinden*'. In de bedevaartplaats Sint Guido, beschermer tegen veeziekten in Anderlecht, was deze draad te koop.

Razernij of *hondsdolheid* was een gevreesde ziekte waarvoor vooral Sint Hubertus werd aanroepen. Hij zou een wolf met hondsdolheid benaderd en genezen hebben. Rond zijn verjaardag in november werden dieren gezegend en kregen mens en dier gewijde broodjes preventief toegediend.

Tot slot: wonderlijke gaven van paardenmeesters

Tot slot geven we een op zijn minst erg vreemde eigenschap van sommige oude 'paardenmeesters' weer, zoals beschreven door Wouters. Zij hadden 'de gave' en kenden toverspreuken waarmee ze niet enkel dieren konden genezen en behekste melk onttoveren, ze konden bovendien iemand 'stijf' zetten of laten ronddolen. Een citaat (p. 117-118): *De paardenmeester kon ook een man die 's avonds nog op de weg liep, laten dolen. Tot de lichte morgen moest deze dan lopen en vond hij zijn weg niet meer. Omgekeerd kon hij ook iemand vastzetten. Dat deed hij door een witte streep over de weg te trekken (Zeeland), maar ook zonder streep, eenvoudig door zijn wil. Zoals je daar stond bleef je staan, je kon geen vin meer verroeren* (met een referentie uit het Brabantse Mollem, deelgemeente van Asse).

Belangrijkste veeheiligen in onze streken met hun voornaamste 'specialiteiten'

Antonius - eremijt: varkensziekten

Berlindis: beschermster van de koeien

Bernardus: tegen roos of Bernardusvuur

Brigitta: runderziekten

Cornelius: hoornvee

Eligius of Elooi: patroon van de hoefsmeden en metaal bewerkers, beschermer van paarden

Genoveva: geneeskrachtige bron, waaruit water te drinken gegeven aan kinderen (bij spruw) en dieren (mond- en klauwzeer)

Gertrudis: tegen ratten, muizen en ander ongedierte

Hilarius (in Mullem): tegen mond- en klauwzeer (Mullem=muil)

Hubertus: hondsdolheid, razernij of rabies

Hippolytus (Grieks hippos: paard): paardenziekten

Isidoor: beschermer van de boeren, duivenziekten

Joris (ridder drakendoder): paardenbeschermer

Lambertus: lamheid bij mens en dier, vooral varkens en hoenders

Laurentius: branderige huidaandoeningen, brandwonden

Martinus (St.Maarten): paarden (paardenprocessies)

Nicolaas van Tolentijn: beschermer van het vee (eten van Nicolaasbroodjes)

Phraïldis (Veerle): pluimveeziekten

Paulus (van paard gevallen bij zijn bekering): paardenprocessies

Sint - Pieters - Banden: lamheid (vrijmaken van banden)

Rochus: pest en besmettelijke ziekten

Sebastiaan (met pijlen doorboord, pijl als symbool van ziekte: zie Cupido!): tegen pest en besmettelijke ziekten bij mens en dier

Ursmarus: veeziekten

Wivina: alle veeplagen

Bibliografie

Bouckaert J. (2005). 19de eeuws manuscript over de behandeling van dierenziekten, uit het archief van de familie Bouckaert uit Waregem. *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur* 3, 226 – 251.

Bouckaert, J. (2014). Volksdiergeneeskunde samengebracht en verklaard door dierenarts Jaak Wouters (1966). Deel 1. Achtergronden en hulpmiddelen. In: *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift*, jg. 83, p. 145-148.

Bouckaert, J., Devriese, L. (2014). Volksdiergeneeskunde samengebracht en verklaard door dierenarts Jaak Wouters (1966). Deel 2: aandoeningen per diersoort. In: *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift*. Aanvaard voor publicatie.

De Cock, A. (1891). *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, Vuylsteke, Gent, p. 24.

Devriese L. (2011). Dr. Jaak Wouters: volksdiergeneeskunde. *Vlaams Diergeneeskundig Tijdschrift*, jg. 80, p. 37.

Wouters J. (1966). *Volksdiergeneeskunde*. Uitgave in eigen beheer, Wetteren, pp. 164.